

УДК 316.752:37.091.212(477)

ДИНАМІКА ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ СТУДЕНТСЬКОЇ ТА ШКІЛЬНОЇ МОЛОДІ УКРАЇНИ: ВІД ЦІННОСТЕЙ РАДЯНСЬКИХ ДО ЄВРОПЕЙСЬКИХ

Сокурянська Людмила Георгіївна – доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

У статті аналізуються результати емпіричних досліджень, здійснених кафедрою соціології Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна серед студентської та шкільної молоді протягом 1998-2015 рр. Акцентовується увага на процесах «модернізації» та «постмодернізації» ціннісної свідомості пострадянської учнівської молоді. Визначається факторна зумовленість цих процесів. Аналізується ієрархія термінальних та інструментальних цінностей сучасного студентства. Здійснюється порівняльний аналіз ціннісного дискурсу студентів та школярів таких європейських країн, як Україна, Польща, Угорщина, Словаччина. Робиться висновок про те, що за сучасних умов ціннісні орієнтації населення України, перш за все молоді, зазнають суттєвих змін, наближаючись до європейського аксїодискурсу, що має першочергове значення для реалізації євроінтеграційних інтенцій українського суспільства.

Ключові слова: ціннісні орієнтації, студентська молодь, школярі, «модернізація» та «постмодернізація» ціннісної свідомості учнівської молоді.

В статье анализируются результаты эмпирических исследований, проведенных кафедрой социологии Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина среди студенческой и учащейся молодежи в течение 1998-2015 гг. Акцентируется внимание на процессах «модернизации» и «постмодернизации» ценностного сознания постсоветской учащейся молодежи. Определяется факторная обусловленность этих процессов. Анализируется иерархия терминальных и инструментальных ценностей современного студенчества. Осуществляется сравнительный анализ ценностного дискурса студентов и школьников таких европейских стран, как Украина, Польша, Венгрия, Словакия. Делается вывод о том, что в современных условиях ценностные ориентации населения Украины, прежде всего молодежи, претерпевают существенные изменения, приближаясь к европейскому аксиодискурсу, что имеет первостепенное значение для реализации евроинтеграционных интенций украинского общества.

Ключевые слова: ценностные ориентации, студенты, школьники, «модернизация» и «постмодернизация» ценностного сознания учащейся молодежи.

The article analyzes the results of empirical studies conducted among students and youth during 1998-2015 by the Department of Sociology V. N. Kharkiv National University. Attention is drawn to the «modernization» and the «post-modernization» value consciousness of post-soviet students. The factorial conditionality of these processes is determined. The hierarchy of terminal and instrumental values of contemporary students is analyzed. The comparative analysis of students and pupils valuable discourse from European countries such as Ukraine, Poland, Hungary, Slovakia is conducted. The author summarizes that under current conditions the value orientation of the Ukrainian population, especially among young people, are undergoing significant changes, closer to the European aksiodiscourse that is the paramount importance for the realization of the European integration intentions of the Ukrainian society.

Keywords: value orientations, students, pupils, «modernization» and «post-modernization» value consciousness of studying youth.

Чи не найголовнішим чинником та водночас показником євроінтеграційних процесів, що відбуваються на теренах сучасної України, є трансформація ціннісної свідомості її населення, перш за все молоді. Численні дослідження вітчизняних соціологів, у тому числі фахівців Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (див. наприклад: [1-8]), свідчать про те, що, незважаючи на економічні та політичні негаразди, які переслідують нашу країну в останні 25 років, за часів незалежної України зазнали помітних зрушень ціннісні орієнтації її громадян, які поступово, проте невпинно змінюються, наближаючись до європейського ціннісного дискурсу.

Трансформація цінностей на індивідуальному рівні є надзвичайно болісним процесом, особливо для людей старшого віку. Це зумовлюється тим, що система цінностей та ціннісних орієнтацій, яка була засвоєна людиною у дитячому, підлітковому та молодіжному віці, залишається з нею на все життя. Саме тому значна частина українців, що представляють найстарші вікові когорти, й досі сповідують радянські (комуністичні) цінності, що особливо яскраво виявляється у їхніх політичних преференціях.

Що стосується сучасної молоді, то її залучення до нової ціннісної системи, яка суттєво відрізняється від радянських та навіть від пострадянських цінностей, є, так би мовити, природним процесом. Молоді, на відміну від старшого покоління, не треба ресоціалізуватися, тобто відмовлятися від колись інтеріоризованих цінностей; вона засвоює нові для суспільства (але не для неї) цінності, що актуалізуються завдяки трансформації суспільної системи, тих кардинальних перетворень суспільно-політичного життя, які відбуваються в Україні. Звичайно, завдяки сімейному вихованню молодь успадковує ті чи інші цінності «батьків», проте кумулятивний вплив таких агентів та суб'єктів соціалізації, як школа, ЗМІ, однолітки, є більш потужним, що й зумовлює переваження нових аксіофеноменів у ціннісному дискурсі молодого покоління.

І головне: молодь сама продукує нові цінності, що на мові соціології називається процесом ювентизації суспільства, без якого неможливий суспільний розвиток. Саме діалектична єдність соціалізації молоді та ювентизації суспільства забезпечує невинний процес соціокультурної динаміки. Цей процес є перманентним, він характерний для всіх часів. В умовах стабільного соціуму зміни суспільних цінностей відбуваються поступово, мають еволюційний характер. Часи кардинальних соціально-політичних перетворень на кшталт тих, що переживає сьогодні українське суспільство, відрізняє більш революційний характер ціннісної динаміки. Проте навіть за таких умов трансформація системи ціннісних орієнтацій будь-якого рівня (суспільного, групового, індивідуального) не відбувається миттєво. Це досить тривалий процес, що зумовлюється консервативністю ціннісної системи. Тому очікувати, що більшість українських громадян у найближчій перспективі буде налаштована на реалізацію європейських цінностей, що, як підкреслювалось вище, є важливим чинником і водночас показником євроінтеграції, поки що зарано. Це може відбутися тоді, коли головним суб'єктом суспільного життя у всіх його сферах буде покоління, народжене за часів незалежності; коли домінуючими цінностями українського суспільства будуть європейські цінності.

Тим не менш вже сьогодні ми можемо констатувати, що певна частина нашого соціуму, перш за все його молодіжні когорти, не тільки артикулює, але й реалізує європейські цінності. Це засвідчують як результати досліджень, здійснених вітчизняними соціологами, так і суспільна практика, зокрема участь молоді, в тому числі та перш за все студентської, у Євромайдані. З огляду на це, особливого значення набуває аналіз ціннісної свідомості українського студентства. Значний досвід такого аналізу мають соціологи Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (ХНУ імені В. Н. Каразіна), де протягом більш ніж 45 років вивчаються проблеми життєдіяльності студентів, у тому числі їхні ціннісні орієнтації. Так, кафедра соціології ХНУ імені В. Н. Каразіна вже за часів незалежності здійснила низку загальнонаціональних та міжнародних досліджень студентської молоді.

Звернення саме до студентства у контексті дослідження трансформації українського суспільства, зокрема його руху до євроінтеграції, зумовлюється декількома причинами.

По-перше, українське студентство – це найбільш численна група молоді: близько 80% випускників загальноосвітніх шкіл останніх років продовжили свою освіту у вищих навчальних закладах III та IV рівнів акредитації.

По-друге, студентство є найбільш «ресурсомісткою» соціальною групою сучасного українського суспільства, оскільки володіє такими значущими соціальними ресурсами, як вік, високий рівень освіченості та суб'єктний потенціал, тобто готовність та підготовленість до самостійної та відповідальної соціальної діяльності, що знаходить своє відображення у відповідній системі цінностей та ціннісних орієнтацій студентської молоді, а також її настанов на актуалізацію життєвої стратегії самореалізації.

По-третє, студентство є диференційованою спільнотою, що зумовлюється різним соціальним походженням представників цієї спільноти, різним обсягом економічного, культурного та соціального капіталу батьківської родини, політико-ідеологічними преференціями студентів, субкультурними відмінностями тощо.

По-четверте, сучасне українське студентство (у всякому разі деяка його частина) – це майбутня інтелектуальна еліта нашого суспільства, яка завжди була і, хотілось би сподіватися, буде головним продуцентом ціннісно-нормативної системи суспільства, в тому числі громадянських цінностей.

По-п'яте, українське студентство є однією із рушійних сил тих революційних подій, які відбувалися в нашій країні в останні 25-30 років її історії. Маємо на увазі студентську «революцію на граніті» (1990 р.), участь студентської молоді у подіях «помаранчевої революції» (2004-2005 рр.) та «революції гідності» (2013-2014 рр.). Саме студентські протестні акції у відповідь на відмову керівництва країни підписати угоду про асоціацію з Євросоюзом стали початком Євромайдану.

З огляду на зазначене вище, говорячи про трансформацію ціннісних орієнтацій української молоді часів незалежності, в межах цієї статті ми будемо перш за все спиратися на результати досліджень, здійснених серед студентської молоді кафедрою соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна протягом 2000-2015 рр.¹ Окрім того, ми будемо звертатися до матеріалів регіональних та міжнародних досліджень, здійснених тією ж кафедрою серед шкільної молоді² протягом 1998-2015 рр.

На наш погляд, результати досліджень, проведених серед студентської та підліткової молоді, можна екстраполювати якщо не на всю українську молодь, то, у всякому разі, на молодих людей віком від 14 до 25 років.

Метою нашої статті є визначення головних чинників трансформації ціннісних орієнтацій української учнівської молоді в бік їхнього наближення до європейського аксіодискурсу.

Отже, звернемось до аналізу динаміки цінностей, що відбувається в молодіжному середовищі, спираючись на результати досліджень, здійснених серед студентської молоді. Вони свідчать про те, що за часів незалежної України актуалізувалися процеси «модернізації» та «постмодернізації»³ ціннісної свідомості вітчизняного студентства, що за Р. Інглехартом, відповідає глобальному ціннісному зсуву, зокрема (додамо вже від нас) наближає аксіодискурс майбутніх фахівців з вищою освітою до європейської ціннісної системи.

Що ж саме свідчить про зазначені нами процеси? Які модерністські, постмодерністські та традиціоналістські⁴ цінності сповідують українські студенти?

Відповідаючи на це питання, перш за все зазначимо, що цінностями, які незмінно, від дослідження до дослідження, посідають перше та друге рангові місця в ієрархії термінальних (за Шелером-Рокичем) цінностей студентів, є такі традиціоналістські аксіофеномени, як здоров'я та сім'я; при цьому їхня напруженість постійно зростає. У першому випадку це може бути пов'язано, з одного

¹ Йдеться про такі загальнонаціональні та міжнародні дослідження, як «Сучасні університети як осередки формування інтелектуальної еліти українського суспільства» (2000–2001 рр.; за репрезентативною вибіркою в межах цього дослідження опитано 1810 українських студентів); «Вища школа як суб'єкт соціокультурної трансформації» (2002–2004 рр.; за репрезентативною вибіркою опитано 1972 студента ВНЗ України та 931 студент ВНЗ Білорусії); «Вища освіта як фактор соціокультурних змін: порівняльне дослідження посткомуністичних суспільств» (2005–2007 рр.; до вибірки цього дослідження увійшли 3057 студентів ВНЗ України, 750 студентів ВНЗ Білорусії та 577 студентів ВНЗ Росії; українська та білоруська вибірки є репрезентативними, російська – нерепрезентативною); «Проблеми формування громадянської ідентичності молоді: роль освіти як чинника консолідації суспільства» (2008–2009 рр.; за репрезентативною вибіркою в межах цього дослідження було опитано 3058 студентів українських вишів; 628 російських та 300 білоруських студентів (вибірка по Росії та Білорусії нерепрезентативна)); «Духовний світ українського студентства: національні джерела та глобальні орієнтири» (2010–2011 рр., за репрезентативною вибіркою в межах цього дослідження опитано 3115 студентів українських та 765 студентів білоруських вишів; за нерепрезентативною – 585 студентів російських ВНЗ); «Нове покоління: надії, цілі, ідеали: двадцять років по тому» (2012–2013 рр., за репрезентативною вибіркою опитано 3400 студентів України, а також по 2000 студентів Росії, Білорусії та Вірменії); «Студентство пограниччя: ідентичності, цінності, життєві плани» (2014–2015 рр.; опитано 797 студентів України та 417 студентів Польщі; вибірка нерепрезентативна).

² Йдеться про такі дослідження: «Телебачення як агент соціалізації підліткової молоді (1998-1999 рр. ; в межах дослідження за репрезентативною вибіркою опитано 1274 підлітка Харкова віком від 12 до 17 років, які навчалися в середніх загальноосвітніх школах, гімназіях, ліцеях, спеціалізованих школах та ПТУ); «Ціннісні орієнтації та поведінкові практики шкільної молоді» (2013 р.; за репрезентативною вибіркою опитано 1909 школярів 7-х, 9-х та 11-х класів Харкова та Харківської області); «Молодь на пограниччі Центральної та Східної Європи: ціннісні орієнтації та повсякденні практики» (2015 р.; за репрезентативною вибіркою опитано 1200 учнів випускних класів приграничних міст України (Харків, Дрогобич, Ужгород), 1043 учня Польщі (Перемишль, Зелена Гура, Жешув), за нерепрезентативною – 359 учнів Угорщини (Ніредьгаза) та 420 підлітків Словаччини).

³ Говорячи про «модернізацію» ціннісних орієнтацій студентства, ми перш за все маємо на увазі підвищення значущості так званих «цінностей досягнення» (службове зростання, професійна та громадська кар'єра, матеріальний добробут тощо); про «постмодернізацію» цінностей свідчить актуалізація таких цінностей, як самореалізація, якість життя, політична участь, толерантність, потреба у спілкуванні, визнанні, в інтелектуальному та естетичному задоволенні, у свободі самовираження тощо.

⁴ Традиціоналістський тип цінностей складають цінності, що були притаманні традиційному суспільству: акцент на традиції; спадковий статус; зобов'язання перед громадою, підкріплені релігійними нормами; сімейні цінності; «засудження» соціальних переміщень тощо.

боку, з погіршенням здоров'я сучасної української молоді, про що свідчать як результати соціологічних досліджень, так і офіційна медична статистика, з іншого – з більш глибоким усвідомленням студентською молоддю значущості здоров'я для успішної життєдіяльності.

Підвищення значущості такої цінності, як сім'я також може зумовлюватися щонайменше двома причинами. Перша з них – це усвідомлення сучасною людиною, в тому числі молоддю, що сьогодні можна довіряти, а, отже, почувати себе у відносній безпеці тільки серед найближчих людей – членів своєї родини. Друга причина – це суттєві ускладнення (як суб'єктивного, так і об'єктивного характеру), що виникають у молоді, яка прагне створити сім'ю. Маються на увазі проблеми пошуку шлюбного партнера, з одного боку, матеріальні труднощі – з іншого. Це призводить до того, що сім'я, незважаючи на найвищі оцінки її значущості, все більшою мірою стає, так би мовити, «відтермінованою» цінністю. Одним із пояснень цього є прагнення молоді до професійної кар'єри, яке притаманне як чоловікам, так і жінкам (сім'я може стати на заваді у такого прагнення) та бажання «насолотитися свободою якомога довше», на що перш за все вказують молоді чоловіки.

Що стосується такої постмодерністської цінності, як економічна незалежність, то її напруженість дещо знижується. Так, за даними досліджень 2000–2001 рр. та 2002–2004 рр. вона посідала третє місце в ієрархії термінальних цінностей українського студентства. Результати досліджень 2005–2007 рр., 2008–2009 рр., 2010–2011 рр., 2013 та 2015 р. засвідчили: із третього місця економічна незалежність переміщується на четверте, поступившись такій цінності, як *гарні стосунки з оточуючими людьми*.

На наш погляд, більш висока позиція в ієрархії ціннісних орієнтацій українських студентів такої гуманістичної цінності, як *гарні стосунки з оточуючими людьми*, може пояснюватися тим, що студентська молодь відчуває певний дефіцит таких стосунків, що потребує більш детального аналізу, зокрема у контексті проблем формування сприятливого морально-психологічного клімату у вузівському середовищі. Не випадково сучасні студенти перш за все орієнтуються на таку інструментальну цінність, як «доброта, доброзичливість, готовність допомогти людям».

Повертаючись до аналізу значущості для сучасного студентства такої цінності, як «економічна незалежність», підкреслимо, що майбутні фахівці цінують її вище, ніж матеріальне благополуччя. Щодо останньої цінності, то деяке підвищення її значущості у 2009 р., тобто після світової економічної кризи, підтверджує висновки Р. Інглехарта про повернення до матеріалістичних цінностей у часи економічної кризи, яка породжує такі негативні наслідки, як інфляція, безробіття тощо.

Особливого значення у контексті євроінтеграційних інтенцій українського суспільства має динаміка значущості для студентської молоді такої цінності, як особистісна свобода. Найбільш напруженою вона була для студентів початку першого десятиліття XXI сторіччя (4 рангове місце), а також для студентів, опитаних у 2013 та 2015 рр.

Окрім тенденцій «модернізації» та «постмодернізації» ціннісної свідомості українського студентства, результати наших досліджень засвідчили її індивідуалізацію (що, до речі, відповідає загальносвітовим тенденціям), зокрема зростання значущості «приватних» цінностей, тобто цінностей, реалізація яких сприятиме задоволенню індивідуальних потреб особистості. Водночас було виявлено підвищення значущості таких цінностей, як «користь, принесена суспільству» та «участь у громадському житті». Отже, підвищилась напруженість не лише «приватних», але й громадянських цінностей, що може свідчити про деяке зростання, так би мовити, «громадянського забарвлення» ціннісної свідомості студентської молоді. На користь цього свідчать дані про те, що для абсолютної більшості українських студентів громадянська ідентичність є досить значущою цінністю (навіть для тих із них, хто хотів би виїхати з України за кордон: на ПМП, тимчасову роботу, навчання). Як було з'ясовано, еміграційні настрої деякої частини сучасного студентства не є проявом його антипатріотизму, а зумовлені перш за все прагненням до самореалізації у професії, особистому житті тощо.

Підвищення напруженості абсолютної більшості термінальних⁵ цінностей, перелічених в інструментарії наших досліджень, може зумовлюватися (за Р. Інглехартом) ціннісною значущістю того,

⁵ В межах зазначених вище досліджень студенти висловлювали своє ставлення до таких цінностей, як: цікава творча робота; матеріальний добробут; гарні відносини з оточуючими людьми; користь, принесена суспільству; участь у громадському житті, у вирішенні проблем, що стоять перед суспільством; освіченість, знання; особистий спокій, відсутність хвилювань, неприємностей; сімейне благополуччя; здоров'я; повноцінний відпочинок, цікаві розваги; високе службове і суспільне становище; література і мистецтво; екологічна безпека; взаєморозуміння з батьками, старшим поколінням; особиста свобода, незалежність у судженнях і діях; можливість розвитку, реалізації своїх здібностей, талантів; економічна незалежність, побутовий комфорт.

чого не вистачає. Виходячи з отриманих нами даних, можна припустити, що сучасна студентська молодь відчуває нестачу здоров'я, добрих стосунків з оточуючими людьми, взаємопорозуміння зі старшим поколінням, душевного спокою, тобто того, що характеризує традиціоналістський ціннісний дискурс.

Аналіз орієнтацій українських студентів на інструментальні⁶ (за Шелером-Рокичем) цінності (якості особистості, які є засобами реалізації термінальних цінностей) свідчить про те, що на тлі зниження напруженості більшості перелічених нами інструментальних цінностей відбувається суттєве підвищення рівня орієнтації українського студентства на таку традиціоналістську цінність, як «доброта, доброзичливість, готовність допомогти людям». На наш погляд, це свідчить про те, що сучасні студенти, як підкреслювалось вище, гостро відчувають нестачу таких якостей у нашому суспільстві в цілому та, можливо, у їхньому найближчому оточенні. У боротьбі за виживання, яку веде більшість населення нашої країни, ці гуманістичні якості особистості не актуалізуються, поступаючись підприємливості, прагматизму, ощадливості.

Що стосується кількісного розподілу українського студентства за його ціннісними орієнтаціями, то, як засвідчує кластерний аналіз, який ми здійснювали за результатами кожного із зазначених вище дослідницьких проєктів, то чисельність «традиціоналістів» від дослідження до дослідження зменшується (від 12% у 2001 р. - до 1,5% у 2015 р.); «модерністи» складають найбільшу групу за результатами всіх досліджень (майже 75% у 2015 р.), «постмодерністи» - дещо більше (23% у 2015 р.) (зменшення кількості «постмодерністів» було виявлено в межах опитування студентів у 2009 р., тобто після світової економічної кризи, що відповідає тезі Р. Інглехарта про підвищення рівня матеріалістичних орієнтацій у кризових ситуаціях перш за все в економічній сфері).

Отже, наші дослідження доводять, що модерністській ціннісний дискурс є найбільш розповсюдженим серед студентської молоді України. Це можна пояснити тим, що сучасна молодь (і студентство тут не є виключенням) перш за все прагне досягти успіху (в особистому житті, професії, бізнесі тощо), актуалізуючи модерністський ціннісний дискурс (цінності досягнення).

Аналіз об'єктивних і суб'єктивних характеристик представників виокремлених кластерів виявив, наприклад, що найвищий рівень громадянської ідентичності притаманний «постмодерністам» (більше 62% із них повною мірою відчувають себе громадянами України). Серед «модерністів», такий же рівень громадянської ідентичності притаманний 55% студентів. Найнижчий рівень громадянської ідентичності притаманний представникам кластеру «традиціоналістів»: повною мірою відчувають себе громадянами України тільки близько 29% із них.

У цьому контексті зазначимо, що за даними наших останніх досліджень своїм українським громадянством пишаються більше 60% опитаних студентів. Близько 78% вважають Україну своєю Батьківщиною; більше 63% прагнуть працювати на її благо; 55% пов'язують своє майбутнє тільки з нашою країною; більше 68% глибоко поважають державну символіку України; 58% готові захищати свою Батьківщину в разі загрози її суверенітету та цілісності.

Що стосується політико-ідеологічних уподобань, то, як з'ясувалось, відносна більшість представників кожної типологічної групи (кластеру), підтримує націонал-демократичний напрямок. Прибічників радикально-націоналістичної та комуністичної ідеології найменше в цілому по масивах досліджень (перших – від 1% до 2%, других – від 5% до 7%). Радикальних націоналістів більше серед «традиціоналістів», «комуністів» - серед «модерністів».

Потенційна протестна активність перш за все відрізняє «постмодерністів», які «активно протестували б проти дій влади, що викликають обурення, навіть якщо могли б постраждати від цього» (27%). Щодо «традиціоналістів», то відносна більшість із них (30%), як і «модерністів» (34%), вважає, що

⁶ Ми зафіксували орієнтації та студентські самооцінки розвитку таких особистісних якостей, як: рішучість, готовність до ризику, підприємливість; невібагливість, скромність, помірність у потребах; доброта, доброзичливість, готовність допомогти людям; творчий підхід до справи, здатність впроваджувати щось нестандартне, нове; незалежність, самостійність у судженнях і діях, здатність «йти проти течії»; здатність бути лідером, вести за собою інших людей; відповідальність; сумлінність, ретельність, дисциплінованість; чесність, порядність, принциповість; готовність поступитися своїм добробутом заради громадського обов'язку, суспільних інтересів; життєрадісність, почуття гумору; почуття власної гідності; впевненість у собі; освіченість, професіоналізм; висока загальна культура, ерудиція; непримиренність до недоліків у собі й інших; самодисципліна, самоорганізованість; працьовитість, уміння напружено працювати; терпимість до поглядів і думок інших; наполегливість у досягненні мети; уміння доводити до кінця почату справу; ініціативність; критичний склад розуму; прагнення до самореалізації, особистих досягнень; комунікабельність, здатність легко встановлювати контакти з оточенням; прагматизм, ощадливість.

«мітинги, демонстрації, пікети і таке інше тільки посилюють напруженість у суспільстві та нічого реально не дають».

Студентам-«традиціоналістам» більшою мірою, ніж представникам інших кластерів, притаманні еміграційні настрої: кожний четвертий «традиціоналіст» хотів би виїхати на постійне місце проживання (ПМП) в іншу країну. При цьому, 35% тих, хто виявив таке бажання, погодилися б відмовитися від українського громадянства.

Що стосується регіонального розподілу студентів різних кластерів, то переважна більшість «традиціоналістів» мешкає на Сході та у Центрі України, серед «постмодерністів» більше мешканців Сходу та Півдня України; серед «модерністів» – вихідців як зі Сходу, так і з Заходу нашої країни.

Здійснений нами кластерний аналіз засвідчив, що кардинальних відмінностей у ціннісному дискурсі студентської молоді, що мешкає у різних регіонах нашої країни, немає. Тим не менш можна говорити про більш усталені моральні цінності молоді західних регіонів України, що може пояснюватися більш високим рівнем її воцерковленості.

Аналіз деяких інших об'єктивних характеристик студентів, які належать до різних кластерів, виявив, що серед «традиціоналістів» більше всього тих, чії батьки мають неповну середню освіту (найвищий рівень освіти у батьків «постмодерністів»). Серед «традиціоналістів» більше студентів (кожний четвертий), які належать до найбідніших верств населення; представники «постмодерністського» кластеру – це найбільш забезпечені студенти: половина з них належать до високозабезпечених груп населення. «Модерністи» та «постмодерністи» - це діти батьків з високим культурним, зокрема, освітнім, капіталом.

Отже, кластеризація отриманої нами інформації виявила, що орієнтації студентів на ті чи інші цінності тісно пов'язані та багато в чому зумовлюють їхню громадянську ідентичність, політико-ідеологічні пререференції, повсякденну поведінку.

З огляду на останнє, підкреслимо, що в ході дослідження, яке було здійснене в 2012-2013 рр. серед студентської молоді України, Росії, Білорусії та Вірменії (підкреслимо: опитування проводилось навесні, тобто до Євромайдану, АТО і російської агресії), українські студенти висловили побоювання, що їхня країна може втратити свободу і незалежність. Сприймаючи власну націю (народ України) як найважливішу цінність, українські студенти пишуться її минулим та вірять у майбутнє.

Отже, здійснені нами дослідження свідчать про досить яскраво виражену тенденцію «модернізації» та «постмодернізації» ціннісних пререференцій вузівської молоді. Будемо сподіватися, що розвиток цієї тенденції сприятиме просуванню України по шляху до суспільства, в якому реалізація цінностей особистості є не менш значущою, ніж реалізація інтересів держави.

У цьому зв'язку цікаво порівняти ціннісні орієнтації українських студентів з аксіодискурсом шкільної молоді нашої країни.

Як свідчить порівняльний аналіз результатів досліджень, здійснених нами у 1998-1999 рр. та 2013 р., в ієрархії цінностей як сучасних підлітків, так і шкільної молоді кінця 90-х років минулого століття, лідирують, як і у студентів, такі цінності, як сім'я та здоров'я. У цьому контексті ще раз підкреслимо: що б не говорили сучасні дослідники про кризу сім'ї, зниження її соціалізуючого впливу на особистість і т.д., молодь, в тому числі студентська та шкільна, бачить у ній одну з найважливіших життєвих цінностей, сприймає як основу життя, як те коло людей, яким насамперед можна довіряти, на чію допомогу можна розраховувати.

Продовжуючи наш порівняльний аналіз, підкреслимо: якщо винести «за дужки» такі цінності, як сім'я і здоров'я, то можна виявити, що ціннісні орієнтації підлітків, опитаних у 1999 році, як по своїй напруженості, так і по рангових позиціях відрізняються від ціннісних пререференцій їхніх ровесників, опитаних у 2013 р. Особливу увагу привертає така цінність, як «освіта», яка перемістилася в ціннісній ієрархії підлітків з 7 місця в 1999 році на 3 місце в 2013 р. Ця ситуація є яскравою ілюстрацією тенденції останніх років, що, як підкреслювалось вище, виявляється в зростанні числа випускників українських шкіл (до 80%), що вступають до вищих навчальних закладів. Одночасно, що природно, зросла значущість таких цінностей, як «цікава, творча робота», а також «можливість розвитку, реалізації своїх здібностей, талантів».

Таким чином, якщо 17 років тому для підлітків найбільш значущими (після «здоров'я» і «сім'ї») були такі цінності, як «матеріальне благополуччя», «особистісна свобода, незалежність», «гарні стосунки з оточуючими людьми», то для підліткової молоді, що брала участь у дослідженні 2013 р., особливу значущість мають (знову-таки після «сім'ї» та «здоров'я») «освіта», «можливість самореалізації» і «цікава

творча робота», тобто модерністські та постмодерністські цінності. Чим же це можна пояснити? Чому, зокрема, зростає значущість для підлітків такої цінності, як вища освіта?

Як видається, більш високу значимість вищої освіти для сучасних українських школярів можна пояснити кількома причинами, пов'язаними насамперед із соціально-економічною та політичною ситуацією в нашій країні.

По-перше, тривала економічна криза, що зумовила суттєві зміни на ринку праці, не дозволяє випускникам шкіл та їхнім батькам сподіватися на те, що вони зможуть знайти роботу після здобуття середньої освіти. Звичайно, її досить складно знайти, навіть маючи вищу освіту, однак вступ до ВНЗ на 5-6 років відтерміновує ситуацію працевлаштування. Крім того, студенти отримують стипендію (нехай невелику, проте це хоч якась матеріальна допомога сім'ї).

По-друге, як свідчать результати численних досліджень, проведених нами серед студентів України, висока значимість освіти зумовлена прагненням абітурієнтів і, головне, їхніх батьків (особливо з низьким освітнім рівнем) підвищити соціальний статус своїх дітей.

По-третє, в умовах ведення в Україні воєнних дій актуалізувалася значимість такого фактору, як відстрочка від служби в армії для студентів ВНЗ.

По-четверте, згідно з даними наших досліджень, для частини випускників шкіл, правда, не дуже великої, є характерним усвідомлення того, що сучасні роботодавці при прийомі на роботу, в першу чергу, враховують знання здобувача робочого місця, його професійну компетентність, які перш за все можна отримати у вищій школі.

Ще однією причиною може бути та обставина, що для частини школярів вища освіта є найважливішою термінальною цінністю (самоцінністю), завдяки якій вони зможуть самореалізуватися.

Отже, освіта може сприйматися сучасними підлітками і як термінальна, і як інструментальна цінність, виступати маркером як модерністського, так і постмодерністського ціннісного дискурсу. Таке сприйняття є характерним як для українських школярів, так і для їхніх ровесників з Польщі, Угорщини та Словаччини, що засвідчує дослідження 2015 року.

У цьому контексті цікаво розглянути, які саме професії планували опанувати школярі, опитані нами в 2013 р. та їхні однолітки у 1999 р., реалізуючи свої освітні цінності? Як змінилися уявлення підлітків щодо престижних та привабливих професій за 15 років? Які цінності професії перш за все значущі для підлітків?

Почнемо з аналізу уявлень підлітків про цінності професії. За даними опитування 2013 р., найважливішою цінністю професії підлітки назвали суто матеріалістичну (модерністську) цінність – «можливість добре заробляти» (82%). Однак ми не робимо висновку про меркантильність або прагматизм підлітків. Цей показник, скоріше, говорить про функціональний вимір професії в оцінках школярів, маркуючи переважно її інструментальну цінність в очах підлітків. Такий висновок ми не можемо зробити ще й тому, що друге місце в рейтингу посідає постмодерністська цінність професії – «можливість використовувати та розвивати свої здібності», а третє місце – така гуманістична цінність професії, як «можливість приносити користь людям».

Отже, результати досліджень, здійснених нами серед підліткової молоді, засвідчують, що тенденція «модернізації» та «постмодернізації» ціннісних преференцій знаходить свій прояв і в шкільному середовищі.

Підсумовуючи викладене вище, ще раз зазначимо, що здійснені нами дослідження засвідчують зрушення до «модернізації» та «постмодернізації» ціннісної свідомості української молоді, які ми визначаємо в якості одного із головних чинників, що наближують її ціннісний дискурс до європейського аксіодискурсу.

Зафіксована нами тенденція «індивідуалізації» ціннісних орієнтацій молоді, що виявляється у зростанні напруженості її «приватних» цінностей, супроводжується (особливо в останні 2-3 роки) актуалізацією громадянських цінностей у молодіжному середовищі, що знаходить своє відображення у суттєвому підвищенні рівня громадянської ідентифікації студентської та шкільної молоді нашої країни.

Незмінними цінностями української молоді є такі, як сім'я та здоров'я, які від дослідження до дослідження посідають перші рангові позиції в ієрархії її ціннісних орієнтацій.

За останні два десятиліття значно підвищилась значущість такої цінності, як освіта, зокрема вища (перш за все для шкільної молоді). Аналіз кореляції між ціннісними орієнтаціями та соціально-професійними планами підлітків засвідчив наявність зв'язку між бажанням наших респондентів продовжити свою освіту (насамперед у вищій школі) і такими цінностями, як «цікава, творча робота»;

«освіта»; «особистісна свобода, незалежність у судженнях і діях»; «можливість розвитку, реалізація своїх здібностей, талантів». Як бачимо, всі перераховані цінності представляють модерністський та постмодерністський ціннісні дискурси.

Незважаючи на певні відмінності у ціннісному дискурсі школярів випускних класів України, Польщі, Угорщини та Словаччини, можна стверджувати, що тренд до «модернізації» та «постмодернізації» ціннісної свідомості характерний як для української молоді, так й для її ровесників із зазначених європейських країн. Яскравим свідоцтвом цього є високі рангові місця (2-5) такої постмодерністської цінності, як «самореалізація» в усіх чотирьох масивах отриманої нами інформації.

Здійснений нами порівняльний аналіз ціннісних орієнтацій студентів та школярів прикордоння Центральної та Східної Європи зафіксував як спільне, так і відмінне у їхньому аксіодискурсі, що, на наш погляд, абсолютно нормально. На шляху України до Європи цінності її громадян будуть змінюватися, але, як ми сподіваємося, не втратять свою культурну автентичність.

Що стосується українських студентів та підлітків, які представляють східні і західні регіони нашої країни, то їхні ціннісні орієнтації навряд чи можуть бути підтвердженням відомої тези Гантінгтона про цивілізаційний розлам, що розділяє нашу країну на Захід і Схід, яким, як хотілося б деяким місцевим і закордонним політикам, «не зійтися ніколи». Українська молодь різна, в тому числі в ціннісному вимірі, хоча, як показали наші дослідження, спільного в ціннісних орієнтаціях молодих людей різних регіонів нашої країни більше, ніж відмінностей. Можна сподіватися, що це слугуватиме підставою для ціннісного консенсусу в українському суспільстві, але тільки не для його ціннісної одноманітності, бо останнє не може сприяти ані суспільному, ані особистісному розвитку. Як доводять результати наших досліджень, амбівалентність ціннісної свідомості молоді, що виявляється в одночасній присутності в ній альтернативних аксіофеноменів, цінностей, які представляють різні культури («культурне пограниччя всередині нас»), робить особистість більш активною, ініціативною, налаштованою на інновації. Саме такі особистості потрібні сьогодні українському суспільству.

І ще один висновок можна зробити, виходячи з даних наших досліджень: сучасну молодь не можна називати втраченим поколінням. Перш за все тому, що вона не є гомогенною групою, таким собі монолітом (як її сприймали за радянських часів). Молодь завжди була і залишається різною. Ми вважаємо, в тому числі ґрунтуючись на даних щодо ціннісних орієнтацій, соціально-статусних домагань, життєвих, в тому числі освітніх, планів наших респондентів, що на зміну проблематизації молоді, моральних панік з її приводу, що актуалізувалася після молодіжного бунту (або, як його ще називають, сексуальної революції) в Західній Європі наприкінці 1960-х років, прийде культурна нормалізація молодого покоління. Сучасний молодіжний мейнстрім – це нормальна молодь. Ми щодня бачимо її в студентській аудиторії, спілкуємося в транспорті, на вулиці і т.д. Чи можна сказати, що це суцільно алкоголіки, наркомани, злочинці, хулігани, які порушують громадський порядок, нероби, які нічого не роблять ані для себе, ані для суспільства? Ми ні в якому разі не ідеалізуємо сучасну молодь. У молодіжному, в тому числі студентському та шкільному, середовищі є чимало тих, чия поведінка викликає категоричне неприйняття. Але вони не в більшості. Просто вони, точніше, їхня поведінка перш за все кидається в очі.

Однак в Україні може з'явитися втрачене покоління відповідно до трактування цього поняття, що йде від Ремарка, – покоління, травмоване війною. І все ж будемо сподіватися, що суспільство, всі ми не дамо молодим людям, які повертаються з полів війни, стати дійсно втраченим поколінням.

В есе «Чи є сучасна молодь втраченим поколінням?», які пишуть студенти-соціологи ХНУ імені В. Н. Каразіна в межах вивчення курсу «Соціологія молоді», вони майже одностайно відкидають цю тезу, хоча визнають «нестерпну легкість буття» в сучасному суспільстві, в тому числі та, можливо, перш за все в українському. Більшість майбутніх дослідників суспільства все ж таки сподіваються, що зможе самореалізуватися якщо не у себе в країні, так за кордоном (хоча покидати свою Батьківщину, своїх рідних та друзів їм не хочеться). Якщо ж еміграційні настрої сучасної молоді будуть зреалізовані, для України це покоління, дійсно, стане втраченим.

Література:

1. Головаха Є. І. Ціннісні засади і бар'єри модернізації в Україні / Євген Іванович Головаха // Ціннісна складова модернізаційних процесів у сучасному соціумі України : кол. моногр. / [Балакірева О.М., Геєць В.М., Сіденко В.Р. та ін.] ; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогноз. НАН України". – К., 2014. – С. 83-96.
2. Головаха Є. І. Європейський вибір України у дзеркалі громадської думки / Є. І. Головаха, Т. Я. Телічко // Українське суспільство 1992 – 2010. Соціологічний моніторинг. – К., 2010. – С. 90-101.

3. Підліток у великому місті: фактори та механізми соціалізації : колективна монографія/ [В. Л. Арбеніна, О. В. Волянська, О. Б. Зінчина та ін.] / Під ред. Л. Г. Сокурянської. – Харків : Видавничий центр Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, 2000. – 207 с.
4. Сокурянская Л. Г. Студенчество на пути к другому обществу: ценностный дискурс перехода : [монография] / Л.Г. Сокурянская. – Харьков : ХНУ имени В. Н. Каразина, 2006. – 576 с.
5. Сокурянская Л. Г. Межстрановые особенности постсоветских трансформаций ценностных миров молодежи / Сокурянская Л. Г. // Новое поколение: надежды, цели и идеалы. Двадцать лет спустя. / Науч. ред. А. А. Овсянников. – М. : Издательский дом Международного университета в Москве, 2016. – 352 с. – 228-253.
6. Сокурянская Л.Г. Ценностная значимость образования как фактор его модернизации // Социокультурные барьеры модернизации высшей школы Украины : коллект. моногр. / [В. С. Бакиров, Л. М. Хижняк, Л. Г. Сокурянская и др.] ; ред.: В. С. Бакиров ; Харьков. нац. ун-т им. В.Н. Каразина. – Харьков : ХНУ имени В. Н. Каразина, 2015. – 423 с.
7. Українське студентство у пошуках ідентичності : монографія / За ред. В. Л. Арбеніної, Л. Г. Сокурянської. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. – 520 с.
8. Ціннісна складова модернізаційних процесів у сучасному соціумі України : кол. моногр. / [Балакірева О.М., Гесць В.М., Сіденко В.Р. та ін.] ; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». – К., 2014. – 340 с. : табл., рис.